

اولین روزنامه فارسی زبان در عثمانی

۵۱

بخارا
سال پانزدهم
شماره ۹۷
آذر - دی
۱۳۹۲

چندین دهه از آغاز پژوهش درباره چگونگی گذر ایران از جامعه سنتی به جامعه متجدد می‌گذرد و در درازای این زمان همه بر این باور مانده اند که نشریات (کتاب، مطبوعات) روشنگر افکار و محرک ذهن نقاد مردم در این مورد بوده است. کتاب چه از گونه رساله سیاسی - مدنی و چه از رسته خاطرات دولتمردان و مهاجران به ویژه سفرنامه‌های سیاحان، تجار و دیپلمات‌ها، مبانی جامعه متجدد را در معرض دید اندیشمندان قرار داده و همینگونه مطبوعات در چهارچوب رویدادهای زمان براندیشه‌ها اثر گذارده اند. در این راستا مطبوعات خارج از ایران که در چند قاره خواننده داشتند نقش پررنگی دارند، مانند: اختر (از ۱۸۷۵ در استانبول)، قانون (از ۱۸۹۰ در لندن)، حکمت (از ۱۹۸۲ در قاهره). در نقدهای مربوط به اختر که ۲۲ سال در استانبول منتشر می‌شده غالباً با این سؤال روبه رو هستیم که آیا اختراولین روزنامه فارسی زبان در عثمانی بوده و یا پیش از آن روزنامه ای به نام ترکستان وجود داشته است؟

«ترکستان» اولین روزنامه فارسی زبان در عثمانی زمانی چهره نمود که خان ملک ساسانی مستشار سفارت ایران در عثمانی به سال ۱۹۲۰ در خاطراتش یادآور شده بود که: «در سال ۱۲۸۱ هجری [۱۸۶۴ میلادی] در استانبول یک روزنامه فارسی به اسم ترکستان طبع می‌شده که حاج میرزا حسین خان مشیرالدوله یک نمونه آنرا به وزارت خارجه تهران فرستاده است» و اضافه می‌کند: «راجع به روزنامه مزبور در دفاتر سفارت بیش از این به

نظر نرسید». (ساسانی، ۱۳۵۴، ص ۲۰۵) فریدون آدمیت نیز احتمالاً با تکیه بر همین گفته نوشته است: «بر خلاف گفته همه تذکره نویسان، اختر نخستین روزنامه فارسی چاپ عثمانی نیست. پیش از آن روزنامه‌ای به نام «ترکستان» نشر می‌شد که نمونه آن را مشیرالدوله در ۱۲۸۱ به تهران فرستاده است.» (آدمیت، ۱۳۸۵، ص ۴۰۷) آدمیت بیش از این درباره ماهیت و روزنامه بودن یا نبودن ترکستان اظهار نظر نکرده است. دیگر پژوهشگران نیز یک صدا به نقل از خان ملک ساسانی به «ترکستان» فارسی زبان در سال ۱۸۶۴ در عثمانی اشاره کرده و با گمانه زنی در چیستی و ماهیت آن به عنوان «روزنامه» و یا «اولین روزنامه فارسی زبان در عثمانی» یادآور شده‌اند: «شاید روزنامه‌ای که مشیرالدوله به تهران فرستاده به مفهوم رایج تر آن زمان گزارش خطی رویدادهای ترکستان باشد که به جهتی برای دربار عثمانی یا مقام‌های آن کشور ارسال شده است.» (پروین، ۱۳۷۴، ص ۳۲۴) و دلایلی بر نفی آن به عنوان روزنامه ذکر شده از قبیل اینکه: ۱- روزنامه اختر و دیگر روزنامه‌های فارسی در استانبول به وجود چنین روزنامه‌ای اشاره نکرده‌اند. ۲- اختر در سرمقاله اولین شماره خود با عبارت: «اولین روزنامه فارسی زبان در عثمانی» وجود روزنامه‌ای پیش از خود را انکار کرده است. ۳- تاکنون نسخه‌ای از این روزنامه در آرشیوهای کنونی استانبول و آنکارا دیده نشده است. ۴- در منابع تاریخ روزنامه نگاری ترک و غیر ترک ذکری از این روزنامه نشده است. (پروین، ۱۳۷۴، ص ۳۲۴؛ میرزایی، ۱۳۸۵، ص ۱۵؛ پیستورحاتم^(۱)، ۱۳۸۶، ص ۱۹۷؛ میزگرد، ۱۳۸۶، ص ۱۴-۱۶؛ رحیم‌نیا، ۱۳۹۰، ...)

جستجوی‌های نگارندگان این سطور برای یافتن روزنامه ترکستان در آرشیوها و موزه‌های ازبکستان و ترکیه به نتیجه رسید و یک نسخه از این نشریه در بایگانی بیاضات دولتی استانبول^(۲) رویت و عکس برداری شد. در این نوشته ضمن شرح نشریه «ترکستان» به عنوان روزنامه، به انگیزه احتمالی انتخاب نام آن پرداخته می‌شود.^(۳)

بر تارک صفحه اول نام «ترکستان» و [سال] ۱۲۸۱ با خط نستعلیق درشت نقش بسته و در طرفین تاریخ چاپ آن معلوم گردیده است: «سلخ محرم، ۲۳ حزیران، سنه ۱۲۸۱، نومه یک» و درخط زیرین آن در وسط صفحه نوشته شده است: «غزته عثمانی از جهت حوادث و معارف» و در سرنوشته آمده است: «در هفته یک دفعه در استانبول طبع و نشر می‌شود.» لغت غزته یا گازت در ترکی به معنی روزنامه به کار می‌رود و در نخستین

۱. در ترجمه مقاله خانم پیستورحاتم سال نشر ترکستان دو سال پیشتر از اختر و اولین شماره اختر سال ۱۸۷۶ ذکر شده که نادرست است. ر.ک مقاله: اختر و انتقال افکار سیاسی از عثمانی به ایران، آنیا پیستورحاتم، ترجمه مجتبی شکوری، نشریه یاد، زمستان ۸۶، شماره ۸۶. در صورتی که در کتاب ایشان که در شماره ۸ منابع ذکر شده به درستی سال‌های ۱۲۸۱ هجری و ۱۸۴۶ میلادی ذکر شده‌اند.

2) Bayazat Devlet Kütphanasi, Istanbul

۳) هر آنچه درباره روزنامه ترکستان دیده شد بخشی از مقالاتی در باب اختر یا دیگر روزنامه‌های فارسی زبان در عثمانی بود و به نظر می‌رسد تاکنون تحقیق مستقلی در این باب صورت نگرفته است.

شماره‌های اخترنیز به جای روزنامه از لغت گزت استفاده شده است.^(۱)

محل توزیع روزنامه خان سلیمان پاشا درقات پایین به شماره ۲۸ بوده و در ابتدای صفحه نخست از مشتریان خواسته شده برای خرید روزنامه به آنجا رجوع کنند و نیز عنوان شده که اعلانات معارف و امور خیریه در آن رایگان منتشر خواهد شد اگرچه در این تنها شماره هیچ گونه آگهی و اعلانی دیده نمی‌شود. قیمت یک نسخه روزنامه دو غروش و دوره شش ماهه ۶۰ غروش و سه ماهه ۳۰ غروش بوده با اشاره به اینکه: «به ایالات و ممالک خارجی نیز ارسال و هزینه پست نیز بر قیمت روزنامه افزوده می‌شود.» تاکنون هیچ اشاره‌ای به شماره‌های بعدی روزنامه ترکستان دیده نشده است. در نسخه موجود از بانی یا بنیان و دست اندرکاران روزنامه سخنی به میان نیامده است^(۲) و شمارگان و نامه‌های خوانندگان در آن دیده نمی‌شود چنانکه مقاله یا نوشته‌ای نیز از کسی در آن چاپ نشده است.

این روزنامه به خط نستعلیق و به صورت دو ستونی در چهار صفحه، بدون تصویر چاپ شده و دارای سه بخش است: ۱- مقدمه که یک ستون و نیم از صفحه اول و به قلم «عبد الجبار» است هدف نشر روزنامه را یادآور می‌شود: «...چنان چه لسان نزاکت بنیان غزته ترکی نیز که ترجمان افکار است بواسطه مرکب بود از سه لسان با کمال فصاحت و بلاغت و در الفاظ معانی ادای مطلب می‌شود ولیکن در اکثر لغات و محسنات عبارات که مقتضی استعمال و استحسان است بلغت فارسیه رجوع نموده چنانچه از کتب نیز استخبار اخبار سلف مستلزم فواید ملک ملت است، بنابراین در دارخلافه علیه غزته‌های متعدده از سایه اعلا حضرت اقدس شهنشاهی خلد الله ملکه و ساخته بهر لسانی از السنه مختلف طبع و نشر می‌شود. نظر بفواید موجه در میان ملت اسلامیه و تبعه دولت علیه گردون رفعت عثمانیه نیز غزته بزبان فارسی که در حقیقت تقریر مطلب را بطرز شیرین بیان میتوان نموده فعلی هذا مطمح نظر بود که در دارالعلوم قسطنطنیه غزته به آن زبان حلاوت نشان طبع و تمثیل بشود تا اینکه همه کس از مطالعه آن کسب معلومات مفیده از هر جهت نموده و هم آشنا بهمه نکات لسان مزبور بود و فواید مکاتب را در مقر و محفل نشیمن خود بجزئی تأمل مطالعه اخذ کرده باشند بحمده تعالی از حسن نیت و مساعدت بخت به طبع غزته مزبور از دربار خلافت مدار ماذون و مفتخر گردیده و کمال تشکر و محمادت از این معنی روی نموده لهذا بطبع و نشر غزته فارسی مسمی بترکستان جسارت و اقدام کرده...»^(۳) و سپس مثنوی ۱۴ بیتی در مدح سلطان جهت ادای دین بیان می‌شود که به نظر می‌رسد سروده عبد الجبار باشد:

(۱) رک مقاله: اختر در گذار از گزت تا روزنامه

(۲) در برخی روزنامه‌های متقدم دیگر نیز مانند شاهسون نام و نشانی از دست اندکاران نشریه نیست.

(۳) یازده سال بعد نویسنده مقدمه اختر نیز شماره اول خود را به همین گونه آغاز کرده و زبان آن نیز شبیه زبان به کار رفته در ترکستان است.

حبذا سلطان سلطانان راد مادر گیتی چنین سلطان نژاد
حضرت عبدالعزیز سلطان چو شد از خدا تکمیل امر احسان بشد

و در پایان مثنوی، اقدامات سلطان از جمله چاپ روزنامه به فارسی را استبدال و گشایشی می‌داند که مسبوق به سابقه نبوده است:

کمتری کاری که ایشان کرده‌اند ملک وملت از هنرپر کرده‌اند
در معارف رتبه استقلال شد کارهای تازه استبدال شد
حق الانصاف ارگشایی دیده‌ای بینی اکنون در سبق نادیده‌ای

۲- «حوادث داخلی» که دو صفحه و چهار ستون را در برمی‌گیرد دارای دو بخش «پای تخت» و «ایالات» است که بیشتر آن به اخبار پای تخت اختصاص دارد که در تأیید اقدامات دربار و مدح سلطان عثمانی و شامل مواردی است مانند: جشن سالگرد به تخت نشستن سلطان، ادامه جاده سازی از میرتا سیواس، کمک سلطان به سیل زدگان و یا عزل خزینه دار که گاه شعری مناسب و غالباً در مدح سلطان نیز همراه متن شده است:

الحق دعای حضرت سلطان لزوم ماست زان ره که لطف حضرت وی برعموم ماست
در این بخش به تحصیل علوم و فنون به عنوان پایه بقای ملت و دافع صفات ناپسند توجه و بیتی به این مناسبت نقل شده است:

علم حکمت کمال دولت شد سبب رونق رعیت شد

۳- «حوادث خارجی» که یک صفحه و دو ستون را در برمی‌گیرد مشتمل بر اخباری مانند جنگ دولت دانیمارقه (دانمارک) با دول اوستریا و پروس (اتریش و پروس)، ادامه جنگ‌های داخلی آمریکا (امریکا)، «حرکات عاصیانه در جزایر افریقا» و دخالت نظامی فرانسه در مکسیقا (مکزیک) می‌باشد.

زبان روزنامه مانند متون و نشریات فارسی آن دوره سرشار از کلمات عربی و دارای نثر متکلف است. نمونه آن در مقدمه‌ای که در این نوشتار آمده مشاهده می‌شود.

اگرچه این روزنامه به زبان و خط فارسی است اما برخلاف تصور ذکری از ایران در آن نمی‌رود و به نظر می‌رسد هدف آن خبررسانی به فارسی زبانان منطقه بوده است و ربطی به ایران یا ترکستان آسیای مرکزی ندارد. چنانکه از مقدمه و مدیحه پیداست روزنامه

از حمایت و احسان (!) سلطان عبد العزیز^(۱) برخوردار بوده است. انگیزه او در انتشار روزنامه ترکستان می‌تواند همان خواستی باشد که ۱۳ سال بعد سلطان عبدالحمید دوم به ایلچی ایران، معین الملک گفت: روزنامه‌ای به زبان فارسی در عثمانی!، چه فارسی زبان درباری عثمانی بوده است. «حیف است در اسلامبول به زبان فارسی که اساس زبان ترکی و اعزب السنه است روزنامه نباشد.» (ساسانی، ۱۳۵۴، ص ۲۰۵) اکنون این پرسش مطرح می‌شود که علت انتخاب و یا موافقت سلطان عثمانی با نام «ترکستان» برای روزنامه‌ای فارسی زبان چه می‌تواند باشد؟

«ترکستان» چه در محاوره روزمره و چه در ادبیات و سایر نوشته‌های فارسی یا ترکی به قسمت عظیمی از آسیای مرکزی در شمال شرقی ایران گفته می‌شد.^(۲) این پهنه که خانات خوارزم، خقند و بخارا را در برمی‌گرفته توران نیز خوانده می‌شده است. منطقه‌ای در غرب دریای خزر به این نام وجود نداشته و امپراتوری عثمانی و یا حتی حیطه ترک زبان آن نیز در آن زمان به این نام خوانده نمی‌شده است. از این رو با توجه به اینکه در آن سال‌ها آرمینوس و امبری مجارستانی پایه گذار انگاره تورانیسم^(۳) که بعدها پان ترکیسم از آن نشأت گرفت در عثمانی می‌زیسته و به دربار نزدیک بوده است^(۴) می‌توان گمان زد که پیشنهاد نام ترکستان برای اولین روزنامه فارسی زبان عثمانی از حلقه تورانیست‌های نزدیک به دربار سلطان عبدالعزیز بوده که رؤیای اتحاد مناطق ترک زبان و بدین گونه تضعیف همسایگان به ویژه روسیه را در دل داشتند.

از طرف دیگر این روزنامه نمی‌توانسته ناقل رویدادهای قلب آسیای مرکزی به عثمانی بوده باشد چون هیچ خبری از این خطه در آن منعکس نشده و در واقع تا آن زمان هنوز

(۱) سی و دومین سلطان عثمانی در سال ۱۸۳۰ از مادری رومانیایی در قصر سلطنتی چراغان استانبول متولد گردید و در سال ۱۸۷۶ پس از یک کودتای درباری به قتل رسید. در ابتدا ادعا شد خودکشی کرده است. امر برابری اقوام در عثمانی در چهارچوب اصلاحات و اجرای تنظیمات خط گلخانه و خط همایون توسط او انجام گرفت. اسراف مالی سلطان در امور فرهنگ، قصرسازی و نظام مورد شکوه بسیاری بود. او موزیک کلاسیک تصنیف می‌کرد و علاقه او به هنر و فرهنگ به اندازه‌ای بود که برای ساختمان کنسرت‌های ریچارد واگنر آلمان - که جشن‌های موزیک آن هنوز نیز در تابستان‌ها با شرکت سران کشور آلمان اجرا می‌شود و هیتلریکی از هواداران و مشوقین آن بود - هدیه‌ای برابر با قوه خرید امروزی ۷۰۰۰۰ یورو پیشکش کرد.

(۲) رک: فرهنگ دهخدا و کتاب‌های ولادیمیر بارتولد درباره ترکستان

(۳) رک: «پان تورانیسم» در ویکیپدیا و مقاله خانم انتونیا دیما

(۴) وامبری بر این بود که از طریق علمی و نوشته‌های متعدد نشان دهد که ترک‌ها، مجارها، فنلاندی‌ها، استونی‌ها، منچوری‌ها و مغولان از یک ریشه بوده و یگانه‌اند که البته این خود به آنها احساس برتری می‌داد. این یگانگی می‌توانست نیرویی در مقابل اسلاوها باشد (روس‌ها و ...). که مجارها تحت سلطه آنان بودند. وامبری که نابغه زبان بود به سمت دستیار یک عالم انگلیسی به عثمانی رفت و زود به عنوان آموزگار زبان به دربار راه یافت و مورد توجه قرار گرفت. گویا او برای ایجاد یک قرار ملاقات مابین تئودور هرتزل بنیانگذار صهیونیسم و سلطان عثمانی که حکومت فلسطین را نیز زیر نگین داشته مبلغ هنگفتی از هرتزل دریافت نموده است. وامبری که بر طبق یافته‌ها از بایگانی شهر ساری انگلستان در سال ۲۰۰۵ کارگزار مخفی این دولت بوده، با لباس درویشی سفری پرمخاطره به آسیای مرکزی کرده که ترجمه سفرنامه اش در ایران به نام «درویش دروغین» به چاپ رسیده است.

ترکستان به معنی سیاسی آن پا نگرفته بود و احتمال اینکه «روزنامه ترکستان» به آسیای مرکزی فرستاده شده باشد نیز ضعیف است؛ چه در نوشته‌های دو سده گذشته آن دیار ذکری از آن نشده و در موزه ادبیات ازبکستان - واقع در شهر خقند که نشریات قدیمی فراوان در آن یافت می‌شود - و موزه ادبیات علیشیر نوائی و یا موزه ملی ازبکستان در تاشکند نسخه‌ای از آن موجود نیست. اولین روزنامه آسیای مرکزی که کلمه ترکستان در نام آن وجود دارد روزنامه روسی زبان «ترکستانسکی ودوموستی»^(۱) می‌باشد که در سال ۱۸۷۰ انتشار یافته است. در موزه خقند نیز در رابطه با نام ترکستان روزنامه «ترکستان ولایتی نینگ گزتی»^(۲) که از سال ۱۸۹۸ به زبان ترکی جغتائی (ازبکی) با حروف فارسی - عربی نشر می‌شده در معرض دید گذاشته شده است. در سال‌های ۱۹۱۴ تا ۱۹۱۷ نیز روزنامه‌ای در سمرقند به نام «صدای ترکستان» به زبان ترکی جغتائی توسط حاجی معین، ناشر روزنامه دو زبانه آئینه منتشر شده است. وجود اصطلاح «ترکستان» در نام روزنامه‌های مذکور که به آنها به عنوان مثال^(۳) اشاره شد به خاطر محل انتشارشان قابل توجیه است ولی علت گزینش نام ترکستان برای اولین روزنامه فارسی زبان عثمانی در پرده‌ای از ابهام و گمان باقی است.

چند منبع

- ۱- آدمیت، فریدون (۱۳۸۵)، اندیشه ترقی و حکومت قانون، تهران، خوارزمی
- ۲- پروین، ناصرالدین (۱۳۷۴)، اختر اسلامبول، ایران شناسی، سال هفتم، تابستان ۱۳۷۴ - شماره ۲
- ۳- دیما، انتونیا (۱۳۸۱)، «تعریف پان تورانیسم»، ترجمه علی‌رضا خداقلی پور، نشریه تاریخ روابط خارجی، شماره ۱۰
- ۴- رئیس‌نیا، رحیم (۱۳۹۰)، «اختر در گذار از گزیت تا روزنامه»، www.ical.ir
- ۵- ساسانی، خان ملک (۱۳۵۴)، یادبودهای سفارت استانبول، تهران، انتشارات بابک
- ۶- میرزایی، محسن (۱۳۸۸)، روزنامه‌ها و مجلات فارسی زبان در امپراتوری عثمانی،

1) Turkestanski Vedomosti

به معنی وقایع ترکستان، آقای ادیب خالد تاریخ چاپ آن را ۱۸۷۰ نوشته است. رک مقاله: نشریات آسیای میانه پیش از دولت سوسیالیستی، ادیب خالد، ترجمه محسن جعفری مذهب، رسانه، پاییز ۸۰، شماره ۴۷.

۲) به نقل از مقاله ادیب خالد نشریه «ترکستان ولایتی نینگ گزتی» از سال ۱۸۷۰ ضمیمه ازبکی (ترکی جغتائی) روزنامه «ترکستانسکی ودوموستی» بود که بعداً به هفته‌نامه تبدیل و به طور کلی مجزا از سال ۱۸۸۳ چاپ می‌شد. به موازات ضمیمه ازبکی یک ضمیمه قزاقی نیز چاپ می‌شد.

۳) تعداد نشریاتی که در آسیای مرکزی در نامشان اصطلاح ترکستان به کار برده شده بیشتر است مانند: روزنامه الوغ ترکستان به زبان ترکی جغتائی (ازبکی) و خط فارسی - عربی.

فارسی زبان رسمی دربار عثمانی، روزنامه ایران، شماره ۴۳۱۸
۷- میزگرد: جراید فارسی اسلامبول در بوته نقد و نظر (۱۳۸۶)، نشریه «یاد»، شماره ۸۵
8- Pistor- Hatam, Ania (1992), Iran und die Reformbewegung im
Osmanischen , Reich, Klaus Schwarz Verlag, Berlin

یادآوری

از نمایندگان فروش بخارا در شهرستانها خواهش می‌کنیم
وجوه عقب افتاده خود را بپردازند.